

(૫)

અતલાદિસસકમ્—અતલં વિતલં સુતલં તલ્લતલં કિલ રસાતલં ચૈવ । પાતાલસસકમિદં મહાતલં ચાપિ પાતાલમ્ ॥૧॥ અતલ વગેરે સાત ભેદ પાતાલના છે. (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) સુતલ, (૪) તજાતલ, (૫) રસાતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાલ.

અતિદેશઃ—સ્વવિષયમુલ્કધ્યાન્યવિષયે ઉપ-
દેશઃ ।—પોતાના વિષયનું અતિક્રમણ કરીને
બીજા વિષયનો ઉપદેશ.

અતિપ્રસન્નઃ—યસ્ય વૌધો યત્રમિમતસ્ત-
વન્યસ્યાપિ વૌધપ્રસન્નઃ ।—જે સ્થળે જેનો બોધ
થવા જોઈએ એમ માનેલું છે, તે સ્થળે તેનાથી
અન્યનો પણ બોધ થવાનો પ્રસંગ આવે તે
અતિપ્રસંગ કહેવાય.

અતિવાદ—નિરર્થક અતિશય ક્ષવારો
કરવો તે.

અતિવ્યાપ્તિ—લક્ષ્યવૃત્તિત્વેસત્યલક્ષવૃત્તિત્વમતિ-
વ્યાપ્તિઃ ।—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય
પદાર્થમાં વર્તે છે અને તે સાથે અલક્ષ્ય
પદાર્થમાં પણ વર્તે છે તે અતિ-વ્યાપ્તિ. જેમ
કોઈ માણસે ગાયનું લક્ષણ એવું કહ્યું કે
“શીંગડાવાળી હોય તે ગાય” ગાયને શીંગડાં
હોય છે માટે શીંગડાવાળી હોવાપણું (શીંગિત્વ)
લક્ષણ ગાયમાં તો છે, પણ જે ગાય નથી
એવી અલક્ષ્ય જે ભેંસ તેમાં પણ તે લક્ષણ
લાગુ પડી જાય છે, માટે એ લક્ષણ અતિ-
વ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય છે.

અતિવ્યાપ્ત્યાદિદોષત્રયમ્—લક્ષણમાં
અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ
એવા ત્રણ દોષ ન હોવા જોઈએ. (એ અતિ-
વ્યાપ્તિ આદિ દોષોનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં
જોવાં.)

અતિશયતાપઃ—પોતાનાથી અતિશય
વૈભવવાળા દેવતાઓને જોઈને જે સ્વર્ગમાં
ગયેલાને પરિતાપ થાય છે. તેને ‘અતિશય-
તાપ’ કહે છે.

અતીતત્વમ્—વર્તમાનધ્વંસપ્રતિયોગિત્વમતી-
તત્વમ્ ।—ઘટાની કાલ વિશે વર્તમાન જે
ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું જે પ્રતિયોગીપણું તેનું
નામ અતીતત્વ. જેમ—આ કાળમાં (વર્તમાન
કાળમાં) ઘટનો જે ધ્વંસ (નાશ), એ
ધ્વંસનો પ્રતિયોગી જે નાશ થનારો ઘટ,
તેને વિશે અતીતત્વ રહેલું છે. અર્થાત્ તે ઘટ
ભૂતકાળમાં હતો, એમ કહેવાય છે.

અતીન્દ્રિયમ્—લાકિક ઇન્દ્રિયોવડે જેનો
સાક્ષાત્કાર થતો નથી એવું.

અત્યંતનિવૃત્તિઃ—કારણસહિતકાર્થનિવૃત્તિઃ ।
કારણ સહિત કાર્યની નિવૃત્તિ તે. જેમ
જગત્ની અત્યંતનિવૃત્તિ એટલે જગત્ અને
તેનું કારણ જે અવિદ્યા, એ બન્નેની નિવૃત્તિ.

અત્યન્તાભાવ—નિત્યઃ સંસર્ગાભાવોઽ
ત્યન્તાભાવઃ ।—જે અભાવ નિત્ય હોય છે
એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોય છે,
તથા સંસર્ગાભાવરૂપ હોય છે એટલે અન્યો-ન્યા-
ભાવથી ભિન્ન અભાવરૂપ હોય છે, તે અભાવ
અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ
જે અધિકરણમાં કોઈ વખત પણ રહેતી નથી,
તે વસ્તુનો સંબંધ કરીને તે અધિકરણમાં
અત્યંતાભાવ રહે છે. જેમ વાયુ, આકાશ,
વગેરેમાં રૂપ ગુણ કોઈ વખત પણ સમવાય
સંબંધે કરીને રહેતો નથી, માટે વાયુ અને
આકાશાદિકમાં રૂપ ગુણનો અત્યંતાભાવ રહે
છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાત્રમાં રહેનારા ગંધ
ગુણનો પૃથ્વી સિવાય જલાદિક સર્વ પદાર્થોમાં
અત્યંતાભાવ રહે છે; આકાશમાત્રવૃત્તિ
શબ્દ ગુણનો આકાશ સિવાય સર્વત્ર અત્યંતા-
ભાવ રહે છે; આત્મામાત્રવૃત્તિ જ્ઞાનાદિ
ગુણોનો આત્મા સિવાય સર્વત્ર અત્યંતાભાવ
રહે છે; મૂર્તદ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ ક્રમનો મૂર્ત
દ્રવ્યને છોડીને સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે;
અને ભૂતલાદિકમાં ઘટાદિક કદાચિત્ સંયોગ
સંબંધથી રહે છે માટે તે સંયોગ સંબંધે
કરીને તે ઘટાદિકનો ભૂતલાદિકમાં અત્યંતાભાવ
હોતો નથી પણ સામયિકાભાવ હોય છે, એ